

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍNDÁĞI AYÍRÍM ÚY BUYÍMÍ ATAMALARÍ HAQQÍNDÁ

G.M.Abishov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

B.S.Sársenbaeva – *magistrant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: xalq ogʻzaki ijodi, topishmoq, uy-roʻzgʻor buyumlari nomlari, mavhum soʻz.

Ключевые слова: фольклорные произведения, загадки, названия предметов быта, загаданное слово.

Key words: folklore works, riddles, names of household items, hidden word.

Qaraqalpaq xalıq jumbaqları xalıq awızeki dóretpeleriniń basqa janrları sıyaqlı xalqımızdın biybaha baylıqlarınıń biri bolıp, óziniń kóp ásirlik dóreliw tariyxına iye. Jumbaqlar xalıq tárepinen, olardıń turmıs tájiriyesi tiykarında hár qıylı dáwirlerde payda bolǵan. Sonlıqtan da, jumbaqlardıń sózlik quramında xalqımızdın uzaq tariyxı, sociallıq turmısına baylanıslı sózler kóp ushırasadı. Olardı izertlew arqalı xalqımızdın ótmishte qanday qurallardan, úy-buyımlarınan paydalanǵanlıǵı, qanday kásip penen shuǵıllanǵanlıǵı hám azıqlıq zatları haqqında bahalı maǵlıwmatlarǵa iye bolamız. Biz bul maqalamızda hár qıylı tematikalıq toparǵa tiyisli jumbaqlardıń leksikalıq quramındaǵı úy buyımı atamalarına analiz jasaymız.

Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında úy-ruwzigershilik buyımları atamaları áhmiyetli orındı iyeleydi. Olardıń ayırımları turmısımızda qollanıwdan shıǵıp qalǵan yáki az qollanılatuǵın sózler toparınan orın alǵan. Xalıq awızeki dóretpeleri tilinde ushırasatuǵın geypara úy buyımların házirgi qaraqalpaq tilinde qollanııp júrgen úy buyımları menen salıstırıp qaraǵanımda, atlarında hám paydalanıw usıllarında azı-kem ózgeshelikler seziledi. Xalıq awızeki dóretpeleriniń biri bolǵan jumbaqlar tilinde *mes, shıraq, oshaq, kósew, qazan, taraq, dúwden, tostaǵan, sandıq, saat, shıra, esik, balta, pıshaq, sıpara, qasıq, tárezi, jip, tabaq, gilem, digirman, ilgek, dásturxan, sebet, qorjin, shelek, samovar* hám basqa da birqansha úy buyımları atamaları qollanılgan. Tómende olardıń ayırımlarına misal keltirip ótemiz:

1. Bası jalpaq, qarnı *mes*,

Ne tapsa da, jutadı,

2. Astan qaytar jan emes.

(ılaqa) [7:433]

3. Házirgi ústinde eki bulaq,

Bulaq ústinde eki *shıraq*.

(awız, murın, kóz) [7:373]

4. Bir *oshaqqa* bir *kósew*.

(awız, bes barmaq) [7:373]

Joqarıdaǵı jumbaqlarda *mes, shıraq, oshaq, kósew* sıyaqlı buyımlardı ańlatıwshı sózler qollanılgan bolıp, dáslepki jumbaqtaǵı *mes* sózi suıyq ishimlik quyıw ushın, kóbinese jolǵa shıqqanda suw, qımız, ayran quyıp paydalanatuǵın eshki terisinen islengen ıdıstı bildiredi [5:168]. Ekinshi jumbaqta ılaqa balıqtıń sırtqı kelbeti súwretlengen bolıp, basınıń jalpaq, neni bolsa da juta beretuǵın qásiyetin esapqa alıp qarnınıń mestey tompayıp turıwın aytadı. Keyingi jumbaqta *házirgi* – awızdı, *bulaq* – murındı, *shıraq* bolsa kózdi ańlatıw ushın qollanılgan. Kózdi shıraqqa uqsatıw onıń jaqtı etiw, sol arqalı kóriwdi támiyinlew xızmetine baylanıslı bolsa kerek. Óytkeni *shıraq* sózi *jaqtı, nur, jariq* mánilerin bildiredi [6:440]. Bunday túrdegi, yaǵnıy kózdi adamnıń shıraǵı sıpatında táriyplew jaǵdayları basqa da xalıq awızeki shıǵarmalarında, jazıwshı hám shayırlardıń dóretpeleri tilinde jiıy ushırasadı. Bunnan tisqari, *shıraq* sózi kópshilik waqıtta basqa sózler menen dizbeklesip kelip, awıspalı mánide de qollanıladı hám hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. Misalı: *baxtımnıń shıraǵı, úyimniń shıraǵı, shıraǵın sóndiriw* hám t.b. Sońǵı jumbaqtaǵı *oshaq* ataması arqalı – *awız, kósew* arqalı *bes barmaq* ańlatılǵan. *Kósew* sózi janıp turǵan otındı yamasa janıp turǵan ottıń shoǵın iyeretuǵın,

qozǵap otıratuǵın aǵash yamasa temirden islengen zat mánisin bildiredi [4:230]. Bul jumbaqlarda qollanılgan úy buyımlarınan oshaqtan basqaları derlik házirgi kúnimizde qollanılmaydı.

Házirgi ústinde eki bulaq,

Bulaq ústinde eki *taraq*.

(awız, murın, kirpik) [7:373]

Ábden,

Ábdenniń ústinde *dúwden*,

Dúwdenniń ústinde shıraq,

Shıraqtıń ústinde qıyaq,

Shıraqtıń ústinde maydan,

Maydannıń ústinde qopaq.

(awız, murın, qas, mańlay, shash) [7:373]

Jar astında *tostaǵan*,

Qatıq uytıp tastaǵan.

(kóz) [7:373]

Sırgawılday boyı bar,

Tostaǵan sıyar qoynı bar,

Tóbesinde aydarı,

Alqımına baylanar.

(digirman, tartqısh) [7:394]

Bul keltirilgen jumbaqlardıń dáslep kisinde diqqatqa alınǵan *dúwden* sózi toǵay taldıń shıbıǵınan hám qızıl jıńǵıldan toqılǵan sebetten tereńirek ıdı mánisin bildiredi hám ol jumbaqta murındı ańlatıw ushın jumalǵan [2:208]. Keyingi qatarlardaǵı *shıraq* sózi arqalı *kózdi*, *qıyaq* sózi arqalı *qasıq*, *maydan* sózi arqalı *mańlaydı*, *qopaq* sózi arqalı *shashtı* jumbaqlap kelgen. *Qopaq* sózi qopa sózine “q” sesiniń awızeki sóylewde qosılǵan forması bolıp, bul sóz «kóldiń mayda jeken hám qamıs ósken jeri»n ataw ushın qollanıladı [2:14].

Q.Maqsatovtıń miynetinde bul jumbaqtıń quramındaǵı sózlerge ózgerisler kirgizilgen bolıp, shashtı bildiriw ushın *qonaq* sózi qollanılgan [8:145]. Biziń pikirimizshe, *qopaq* sóziniń shashtı ańlatıw ushın qollanılwı *qonaq* sózine qaraǵanda durısıqqa tuwrı keledi. Óykeni, shash sırtqı kórinisinen, ósiw jaǵdayınan qamısqa uqsas bolıp, kópshilik jumbaqlarda usılay qollanıladı. Keyingi jumbaqlardaǵı aǵashtan yamasa basqa zattan jasalǵan kishilew dóńgelek ıdı, kishkene tabaqtı bildiriwshi *tostaǵan* sózi arqalı kóz hám digirman ańlatılǵan [6:205]. Bunda kózdiń júzde oyıqta jaylasıwı tostaǵannıń formasına uqsatılса, keyingi misalda digirmannıń ortasındaǵı dán ónimlerin salatuǵın oyıqtı, aydar bolsa tartqıshtı ańlatıp kelgen.

Jar basında jartı *sıpara*.

(qulaq) [7:376]

Jartı *qasıq* bir diywalǵa jabısqan.

(qulaq) [7:376]

Qayqı eken arqası,

Iliner eki *dorbasi*,

Atqaratuǵın xızmeti,

Shelek kóteriw, qullası.

(iyin aǵash) [7:400]

Dáslepki eki jumbaqta *sıpara, qasıq* sıyaqlı úy buyımı atamaları qollanııp, forması jaǵınan qulaqqa uqsaslıqtan sol túsinikti beriw ushın qollanılgan. *Sıpara* – qamırdı iylew, jayıw ushın hám un salıwǵa arnalǵan teriden basqa materialdan islengen zat [6:10]. Xalıq arasında qulaǵı úlken

adamlardı *sıpıra qulaq, qulağı sıpıraday* dep ataw jaǵdayları ushırasadı. Keyingi jumbaqtá **dorba**, **shelek** sıyaqlı úy buyımı atamaları qollanılǵan bolıp, **dorba** – attıń, eshektiń hám ǵashırdıń tumsıǵın tıǵıp, basına ildiretuǵın, jem salıwǵa arnalǵan, kóbinese júnнен toqılıp, baw taǵılǵan kishkene qaltasha [2:183]. Ol jumbaqtá óziniń mánisinde emes, **shelekti** ańlatıp keledi. Biraq jumbaqtıń keyingi qatarında **shelek** atamasınıń ózi jumbaqtıń juwabına jaqınlastırıw maqsetinde qollanılǵan. Al **shelek** bolsa, suw quyıw ushın arnalǵan qanılardıń islengen, tutqası bar dóńgelek ıdı [3:525]. Sonıń menen birge, jumbaqtıń birinshi qatarında iyin aǵashtıń formasın beriw ushın **qayqı** sózi **aǵash** sózi menen dizbeklese qollanılǵan. Bul sóz sırtına qaray iyilgen, qarama-qarsı jaǵına qaray mayısqań degen mánini bildiredi [4:317].

Toqsan tabırshıq, seksen **shıǵırshıq**,

Otiz aqqıw, bir tırna.

(toqsan tabırshıq – toqsan kún shille, seksen **shıǵırshıq** – jılında keletuǵın seksen juma kúni, **otiz aqqıw** – bir ay, **tırna** – nawızlıq góje) [7:418]

Kishkene ǵana **zerenshe**,

Ishi tolı **myıqsha**. (anar) [7:419]

Kishkene ǵana **qumǵan**,

Otıw kózin jumǵan. (pıshıq) [7:426]

Ot basında júnli **shanash**.

(pıshıq) [7:426]

Bul jumbaqlarda qollanılǵan **shıǵırshıq** sózi paxtanıń shigitin ayırıw alıw ushın islengen ápiwayı qural mánisin bildirip [3:554], bul jerde jılında keletuǵın seksen juma kúniń ańlatıw ushın qollanılǵan. Keyingi jumbaqtá qollanılǵan **zerenshe** aǵashtan sırlanıp islengen tabaqtıń

kishkene bir túri, kishkene tabaq sıyaqlı ıdı [4:15], **myıqsha** bolsa kishkene shege túrin ańlatadı [5:207]. Bul eki sózdıń de negizgi variantı zeren hám myıq bolıp, oǵan – **sha/-she** qosımtası qosıp qollanılǵan. Anardıń sırtqı kólemi zerenshe, ishindegi daneleri bolsa, myıqshalar arqalı bildirilgen. Keyingi mısallardaǵı **qumǵan** sózi negizinde quman bolıp, awızeki sóylewdiń tásirinde ózgeriske ushıraǵan, bul sóz suw qaynatatuǵın hám juwıw ushın suw quyatuǵın shoyınnan, mistan quyılıp islengen, tutqası hám qaqpası bar sopaq ıdı [5:36]. Bunda pıshıqtıń otırǵandaǵı ulıwma kórinisi menen qumannıń sırtqı forması bir-birine uqsaslıqtan, bul sózden paydalanılǵan. Eń sońǵı mısalda bolsa, eshkiniń terisinen pıtew etip un, sók hám taǵı basqa zatları salıw ushın, sonday-aq, qımız sıyaqlı suyıqlıqlardı quyıwǵa arnalıp tigilgen ıdı – **shanash** arqalı pıshıq sózi jumbaqlanǵan [3:505]. Bunda shanashtıń eshki terisinen tigiletuǵınlıǵı, onıń sırtqı kórinisi pıshıqtıń júnlerine uqsaslıǵı tiykar etip alınǵan bolsa kerek.

Jumbaqlap aytqanda, joqarıdaǵı mısallarda kórip ótkenimizdey, jumbaqlardıń leksikalıq quramında úy buyımları atamalarına baylanıslı sózler ónimli qollanılǵan bolıp, olarda xalqımızdıń kúndelikli turmısı, mádeniyatı óz sáwleleniwın tapqan. Olardıń ayırımları házirgi kúnde de xalıq arasında jiyi qollanılsa, ayırımları pútkilley qollanıwdan shıǵıp qalǵan yaki basqa at penen qayta atalǵan. Jumbaqlardıń quramında basqa tematikalıq toparlarǵa tiyisli sózler de kóplep ushırasadı. Olardı úyreniw, qaraqalpaq xalıqına tán bolǵan milliy ózgesheliklerdi ańqlaw arawlı ilimiy izertlewdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Abishov G., Sarsenbaeva B. Research of karakalpak folk riddles // International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS)/ Volume 6, Ussue 08, December (2023). – B. 36-45.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. III том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 399-6.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. 633-6.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. IV том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 399-6.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. V том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 399-6.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. VII том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023. 503-6.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 том. – Нөкіс: «Илим», 2015. 433-6.
8. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәстүрлері. – Нөкіс: «Билим», 1996. 340-6.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qoraqolpoq xalq og'zaki ijodlarining biri bo'lgan topishmoqlar o'rganilgan. Unda qo'llanilgan uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining ma'nolari, ishlatilish o'rinlari, nomlari bilan topishmoq orasidagi aloqadorlik masalasi qoraqalpoq xalq topishmoqlari misolida ko'rsatilgan. Shuningdek, bu nomlarning hozirgi davrda qo'llanish yoki ishlatilmaslik holatlari aytib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье разучиваются загадки, являющиеся одним из произведений каракалпакского фольклора. На примере каракалпакских народных загадок показаны значения названий используемых в ней предметов быта, места их использования, проблема связи термина и загадок. Также упомянуты случаи, когда эти термины используются или не используются в настоящее время.

SUMMARY. In this article, the riddles, which are one of the Karakalpak folklore works, are learned. The meanings of the names of the household items used in it, their places of use, the problem of the connection between the term and the riddles are shown on the example of Karakalpak folk riddles. Also, the cases are mentioned these terms which used or not used at the present time.

QARAQALPAQ TILINDE LEKSIKOLOGIYANI OQITIW TEXNOLOGIYALARI

Z.A.Aitenova – izleniwshi

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: grafika, sxema, jadval, lug'at, diagramma, badiiy, rasm, texnik vositalar, metodika.

Ключевые слова: графика, схема, таблица, словарь, диаграмма, искусство, картинка, технические средства, методика.

Key words: graphics, scheme, table, words, diagram, art, picture, technical tools, methodology.

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri - bul sabaq barısında ádebiyat baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı úyreniwde kórsetpeli qurallardan durıs paydalanıw bolıp tabıladı. Bul másele metodist alımlardıń miynetlerinde jeterli izertlenbegen. Belgili metodist Q.Yuldoshevtıń «Oqıtıwshınıń kitabı» miynetinde: «Oqıtıwshı sabaqqa jazıwshınıń súwreti, dóretpesin úyreniwge bolatuǵın basqa oqıw materialların alıp kirse maqsetke muwapıq boladı» [1:169] - dep kórsetpeli qurallardıń áhmiyetine toqtap ótken. Usı kózqarastan qaraǵanımda til baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı oqıtıw barısında kórsetpeli qurallardıń bir neshe túrлерinen paydalanıwǵa boladı.

Qaraqalpaq tilinde leksikaǵa baylanıslı shınıǵıwlar oqıtıwda kórsetpeli qurallardı qollanıw - sabaqtıń nátiyjeli

bolıw jolınıń biri. Bul másele boyınsha K.D.Ushinskiy: “Kórsetpeli oqıtıw qıyalıy túsinikke emes, al konkret obrazlarǵa, balanıń qabıl etken nárseleriniń tiykarına qurılǵan oqıtıw” [2], - dep kórsetpeliktiń áhmiyetin joqarı bahaladı. Kórsetpelilik oqıwshılardıń teoriyalıq bilimlerin jeńil mengere alıwına, sanalı ózlestire biliwine, sabaqta háreketshen bolıwına, teoriyalıq bilimlerde ámeliy jumslar menen tez baylanıstıra biliwine jaǵdaylar tuwdıradı. Qaraqalpaq tilinde leksikaǵa baylanıslı sabaqlardı qızıqlı hám dóretiwshilik penen oqıtılıwına járdem etedi. Sabaqta oqıwshılar menen hárqıylı dóretiwshilik jumis islewge de qolaylı jaǵdaylar jasaydı.

Asirese, oqıwshılardıń sóylew hám jazba tilin rawajlandırıwǵa baylanıslı jumis islewde, olar menen tárbiyalıq isler alıp bariwda, jeke jumis islesiw processlerinde jiyi paydalanıladı. K.D.Ushinskiydiń